

פרשת מקץ – 'את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך' - האם ראובן הינו בכור שוטה?

א. פתיחה

רעב בא לעולם, ובאופן טבעי משפחת יעקב מנסה להתמודד עם המציאות. יעקב שלח את בניו למצרים לשבור אוכל, ולרוע המזל השליט התנכר אליהם וחשד אותם כמרגלים ללא עוול בכפיהם. הוא ניאות לקבל שוב את פניהם רק באופן שיביאו עימם את אחיהם הקטן, וכך יסירו מעליהם את עננת החשד בריגול. כפי שהיה צפוי, יעקב מסרב לתת את אחיהם הקטן, אך הרעב לוחץ מבית. בשלב זה מנסה ראובן, בכור האחים, את כוחו בשכנוע אביו למסור את בנימין לידיו בהליכתו עם אחיו למצרים:

"ויאמר אליהם יעקב אביהם אתי שפלתם יוסף איננו ושמעון איננו ואת בנימן תקחו עלי היו כלנה: ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך תנה אתו על ידי ואני אשיבנו אליך: ויאמר לא ירד בני עמכם כי אחיו מת והוא לבדו נשאר וקראוהו אסון בדרך אשר תלכו בה והורדתם את שיבתי בגיון שאולה" (בראשית מ"ב, ל"ו-ל"ח)

הצעתו של ראובן מעלה תמיהה, שהיטיב לבטא אותה רש"י:

"לא קבל דבריו של ראובן. אמר: בכור שוטה הוא זה, הוא אומר להמית בניו, וכי בניו הם ולא בניו?" (רש"י שם, ל"ח)

המפרשים ניסו לפרש את הצעתו של ראובן בדרכים שונות:

"חס ושלום שיאמר ראובן שטות גדול כזה לא כך אמר אם לא אשיבנו אליך נתחייבתי שימותו שני בני בשביל אותו עון. עוד יש לומר אם לא את שני בני תמית לשון שבועה רצה לומר תמיתם המיתה אם לא אביאנו אליך. עוד יש לומר שכך אמר ראובן אם לא וגו' כלומר אל תתן לי חלק בארץ ועני חשוב כמת" (פירוש ריב"א על התורה שם, ל"ז)

בנוסף, ניסו המפרשים לבאר מדוע התייחס ראובן לשני בניו, בעוד ידוע לנו (לקמן מ"ו, ט') שהיו לו ארבעה:

"ואמר 'את שני בני', והם היו ארבעה², לאמר תחת האחד מבניך יהיה הכפל בבני" (רמב"ן שם)

ב. לכו ונמכרונו לי שמעאלים

כדי שנוכל לנסות להציע הסבר חילופי להצעת ראובן, נבקש להתחקות שוב אחר השתלשלות האירועים במכירת יוסף.

התורה מספרת לנו שיוסף הביא לידיעת משפחתו את תוכן חלומותיו. כיוון שפשרם של החלומות נטה לכך שיוסף ישלוט באחיו, נוצרו יחסי איבה בינו לאחיו. ברבות הימים, נקרתה לידם הזדמנות לתרגם את איבתם למעשים, עם הגעתו של יוסף אליהם במצוות אביו:

"ויראו אתו מרחק ובטרם יקרב אליהם ויתנפלו אתו להמיתו: ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלמות הלזה בא: ועתה לכו ונהרגוהו ונשליכהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלמתיו: וישמע ראובן ויצלהו מידם ויאמר לא נפנו נפש: ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אתו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו למען הציל אתו מידם להשיבו אל אביו: ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו ויפשיטו את יוסף את כתנתו את כתנת הפסים אשר עליו: ויקחהו וישלכו אתו הברה והבור רק אין בו מים" (בראשית ל"ז, י"ח-כ"ד)

בתחילה הם בקשו להרגו נפש, או אז נחלץ לעזרתו ראובן. מבלי לחשוף את תכניתו בפני אחיו, הוא מעלה הצעה חילופית שמתקבלת, ויוסף הושלך לבור. אמנם, בכך לא תם העניין:

"וישבו לאכל לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד... הולכים להוריד מצרימה: ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע פי נהרג את אחינו וכסינו את דמו: לכו ונמכרונו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו.... וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף וביאו את יוסף מצרימה" (שם, כ"ה-כ"ח)

מבלי משים, סיכלו האחים את תכניתו של ראובן להצלת יוסף. מסתבר שראובן לא היה נוכח במכירתו, וכשהוא שב אל הבור היה כבר מאוחר מדי:

"וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו: וישב אל אחיו ויאמר הילד איננו ואני אנה אני בא" (שם, כ"ט-ל')

יש להניח, שראובן ביקש הסבר מאחיו על השינוי בתכנית, ואז חשף בפניהם את כוונתו האמתית בהצעתו, שסוכלה על ידם בלי כוונה. בלית ברירה התאים ראובן את עצמו למציאות שנוצרה בידי אחיו, ויחד עימם הוצרך להתמודד עם האבל הגדול שירד על אביהם, עם הצגת כתונתו של יוסף בפניו:

1 מבוסס על מאמרי "מעשה אדם ותחבולותיו- בעקבות בני יעקב בדרכם מצרימה". פורסם ב"מגדים" גיליון לט' (כסלו תשס"ד), עמודים 33-39.

2 הפרשנים נמנעו מלהציע שכעת היו לראובן רק שני בנים, ובניו הנותרים נולדו לו אחרי הצעתו זו. כנראה הצעה זו לא מעשית מפאת הזמן הקצר שחלף מדברי ראובן ועד הירידה למצרים בה נמנים תולדותיו כארבעה בנים.

לְבַלְתִּי נִתֵּן זֶרַע לְאֶחָיו: וַיֵּרַע בְּעֵינַי ה' אֲשֶׁר עָשָׂה
וַיָּמַת גַּם אֹתוֹ" (בראשית ל"ח, ו'-י')
הרמב"ן ראה משמעות בכך שהכתוב פירש את
אשמתם של בני יהודה, על אף שבמקביל הוא מקמץ
בפירוט חטאו של ער וחושף טפח בלבד מחטאו של
אונן:

"לא הזכיר הכתוב פשעו כאשר עשה באחיו,
אבל אמר כי בחטאו מת, להודיע שלא היה זה
בענש יהודה על מכירת יוסף, כי ההצלה עמדה
על המכירה, ולא היה בבית האבות שכול זולתי
זה שהיה רע בעיני השם, כי זרע צדיקים
יבורך..." (רמב"ן שם, ז')

אולם, עדיין המקרא כותב זאת ממבטה של ההשגחה
הא-לוהית, בעוד אין הכרח כלל כי סיבות אלו נודעו
לחברה שבקרבה הם חיו. יתכן, שבסביבתם של
משפחת יהודה נפוצו פרשנויות שונות למותם של
בניו.

את הניגוד הגמור לדעת הרמב"ן הביא הספורנו:

"ויהי בעת ההיא. באותו הזמן שנמכר יוסף
למצרים, בסבת עצת יהודה שאמר למכרו ולא
אמר להשיבו ושכל את אביו, חל על יהודה פרי
מעלליו והוליד שני בני מות ונשאר שכול
משניהם" (ספורנו שם, א')

פרשנות זו היא קיצונית, שהרי לכאורה היא מתעלמת
מהמקרא המפרש את מותם של בני יהודה כתוצאה
מאשמתם שלהם. בהסבר דעתו נראה, שהעונש החמור
שנגזר עליהם הכיל אף קורטוב מאשמת אביהם.
בכל אופן, כמו שהערנו, גם אם עונשם של בני יהודה
נבע אך ורק ממעשיהם שלהם, לא מן הנמנע כי בקרב
משפחתם היה מי שהרהר באפשרות של ביאור
המאורעות בצורה שראה אותה הספורנו.

ד. אֵת שְׁנֵי בְּנֵי תָמִית אִם לֹא אֲבִיאָנוּ אֵלָיךְ

לאור מה שראינו עד כה, נבקש להבהיר את הנקודה
בה פתחנו. בני יעקב נשלחו מצרימה לשבור אוכל.
במהלך המשימה הם נתקלו בקושי לא צפוי בדמות
התנכלותו של שליט הארץ אליהם בטענה שהם
מרגלים. כעת, עליהם להתמודד עם קשיי הרעב הפוקד
את ביתם, כשקניית האוכל מעמידה בפניהם קושי
מצד אחר בדמות סירובו של אביהם לשלוח בידם את
בנימין.

בניו של יעקב, על משפחותיהם, נמצאים במשעול צר,
בין קושי זה לאחר. אנו הקוראים מודעים לכך שיש
בליבו של ראובן על אחיו כיוון שיירטו את תכניתו. לא
מן הנמנע שבשעת משבר קשה זו הוא מטיח בפני
משפחתו האשמה עקיפה לתוצאות שקרו בעקבותיה,
ולכן הוא מגיב כך:

"וַיֹּאמֶר רְאוּבֵן אֶל אָבִיו לֹאמֹר אֵת שְׁנֵי בְּנֵי תָמִית
אִם לֹא אֲבִיאָנוּ אֵלָיךְ תָּנֶה אֹתוֹ עַל יְדֵי וְאָנֹכִי
אֲשִׁיבָנוּ אֵלָיךְ" (בראשית מ"ב, ב, ל"ז)

בשעת משבר זו, בה נראה שהמשפחה נקלעה למצב
ללא מוצא נראה לעין, מנסה ראובן לרמוז לאביו על

"וַיִּקְחוּ אֶת כְּתָנֶת יוֹסֵף וַיִּשְׁחֲטוּ שְׂעִיר עִזִּים
וַיִּטְבְּלוּ אֶת הַכְּתָנֶת בְּדָם: וַיִּשְׁלְחוּ אֶת כְּתָנֶת
הַפְּסִים וַיָּבִיאוּ אֶל אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ זֹאת מִצְאָנוּ
הַכֹּר נָא הַכְּתָנֶת בְּנֶדֶךָ הוּא אִם לֹא: וַיִּכְיֶרָה וַיֹּאמֶר
כְּתָנֶת בְּנֵי חַיָּה רְעָה אֶכְלֶתְהוּ טָרֵף טָרֵף יוֹסֵף:
וַיִּקְרַע יַעֲקֹב שְׂמַלְתּוֹ וַיִּשֶׂם שֵׁק בְּמַתְנָיו וַיִּתְאַבֵּל
עַל בָּנוּ יָמִים רַבִּים: וַיִּקְמוּ כָל בְּנָיו וְכָל בְּנֹתָיו
לִנְחָמוֹ וַיִּמָּאֵן לְהִתְנַחֵם וַיֹּאמֶר כִּי אֶרְדָּ אֶל בְּנֵי
אָבִל שְׂאֵלָה וַיִּבְךְ אֹתוֹ אֲבִיו" (שם, ל"א-ל"ה)
אמנם, המקרא חושף בפנינו כי עוד שנים רבות לאחר
מכן, ראובן נצר בליבו את הכשלת תכניתו בידי אחיו,
שהייתה מונעת מאביהם וממשפחתם את כל הסבל
שבא כתוצאה מכך:

"וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו אָבִל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ עַל
אֲחִינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהִתְחַנְּנוּ אֵלֵינוּ
וְלֹא שָׁמַעְנוּ עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת: וַיַּעַן
רְאוּבֵן אֶתֶם לֹאמֹר הֲלוֹא אָמַרְתִּי אֲלֵיכֶם לֹאמֹר
אֵל תַּחֲטְאוּ בִלְדָּ וְלֹא שָׁמַעְתֶּם וְגַם דָּמּוּ הַנֶּה
נִדְרָשׁ" (שם מ"ב, כ"א-כ"ב)

ג. וַיֵּרַד יְהוּדָה מֵאֵת אָחִיו

לאחר מכירת יוסף, העלילה נעצרת לפתע והזרקורים
מופנים לעבר יהודה העוזב את בית המשפחה:
"וַיְהִי בְּעַת הַהוּא וַיֵּרַד יְהוּדָה מֵאֵת אָחִיו וַיֵּט עַד
אִישׁ עֲדָלְמַי וַשְּׁמוֹ חִירָה" (שם ל"ח, א')

המפרשים ניסו למצוא את הסבר קטיעת עלילת
מכירת יוסף בפרשייה זו, ולכן הציעו קשרים שונים בין
הסיפורים. יש שהציעו שמהלך זה הוא תוצאה
הביקורת שהוטחה ביהודה עקב הרעיון שהגה למכור
את יוסף, והתגובה החריפה של אביהם בעקבותיה,
כמו שכתב רש"י³:

"למה נסמכה פרשה זו לכאן, והפסיק בפרשתו
של יוסף, ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו
כשראו בצרת אביהם, אמרו אתה אמרת למכרו,
אלו אמרת להשיבו היינו שומעים לך"

(רש"י שם, א')

אמנם אם כדברי רש"י בלבד, היה על המקרא להסתפק
בציון עובדת נטישתו של יהודה בלבד. ברם, העלילה
ממשיכה לעקוב אחר קורותיה של משפחת יהודה. לכן,
שומה עלינו להבין את תרומתה להבנת העניינים.
בפסוקים הבאים אנו מתוודעים לאסונות שפקדו את
יהודה ומשפחתו. הוא התאלמן, ואף שני בניו הגדולים
מתו:

"וַיִּקַּח יְהוּדָה אִשָּׁה לְעַר בְּכוֹרוֹ וַשְּׁמָה תָמָר: וַיְהִי
עַר בְּכוֹר יְהוּדָה רַע בְּעֵינַי ה' וַיִּמְתֶּהּ ה': וַיֹּאמֶר
יְהוּדָה לְאוֹנָן בֶּא אֶל אִשְׁתְּ אָחִיךָ וַיְבִיֵם אֹתָהּ
וְהָקָם זֶרַע לְאֶחָיו: וַיַּדַּע אוֹנָן כִּי לֹא לוֹ יְהִיָּה
הַזֶּרַע וְהָיָה אִם בָּא אֶל אִשְׁתְּ אָחִיו וַשְּׁחַת אֶרְצָה

3 כך כתבו גם הרד"ק והחזקוני. אמנם, האבן עזרא כתב במפורש שעלילה זו
התרחשה קודם למכירתו של יוסף.

נשים לב שהצעתו של ראובן יוצאת דופן בניסוחה, כיוון שהיא מנוסחת בלשון ציווי. זאת, בעוד ששאר ההצעות מנוסחות כהצעות בניסוח זהה "לכו ונעשה כך וכך...". אף הכתוב מעיד שזו האחרונה התקבלה רק בגלל שאחיו שמעו לה, בעוד כולם צייתו לציוויו של ראובן ללא שהכתוב טורח לציין אם הסכימו לה או לא. עובדה זו מבליטה את הסמכות הרבה שהייתה לראובן בקרב אחיו. אלא, שממבט רחב נראה שכשל בה שוב ושוב.

1. דחיית הבכורה במקרא

במהלך ספר בראשית אנו עדים למספר בכורים שאיבדו את מעמדם. קין נדחה, ישמעאל לא נבחר לממשיך דרכו של אביו ואף עשיו מאבד את מקומו ליעקב. לרשימה זו מצטרף ראובן.

כיוון שזו תופעה שחוזרת פעמים מספר, נראה שיש לעמוד על טיבה. מסתבר, שהתורה ממחישה לנו שהבכורה טומנת בחובה סיכוי אך גם סיכון. העובדה שנולדת ראשון אמנם מקנה לך יתרון על אלו שנולדו אחריו, אך אין להפריז ביתרונה.

לעתים הבכור מרשה לעצמו לקחת את יתרונו למקומות מוגזמים, כיוון שהוא משוכנע שהיותו יתרונו הוא מונצח בעצם לידתו הרי שהוא מוקנה לו קניין עולם ולכן מאפשר לו לנהוג בו כרצונו. ראייה זו היא המפתח לנפילתו של בכור, אם לא ישכיל להביט לאחור ולוודא שאחיו הצעירים צועדים בעקבותיו מרצון ולא מהכרח.

האח הצעיר אינו נגוע במבט שכזה. מרגע הולדתו הוא מודע לכך שיש לו להתחשב בגדולים ממנו. על אדני תפישה זו, הוא מבסס את מסלולו לקדמת הבמה. אמנם הבכור הוא קודם, אך במידה והבכור נכשל הרי שנקודת הפתיחה הנחותה של האח הצעיר נהפכת לו ליתרון. באופן זה נכשל ראובן, ובדיוק באופן זה קנה יהודה את מקומו⁴.

האשם במצב. לטענתנו, הוא מכוון כאן לאפשרות אותה הספורנו העלה, בדמות מיתת שני בניו של יהודה עקב מעורבותו במכירתו של אחיו.

בהצעתו לקבל על עצמו את עונש מיתת שני בניו אם בנימין לא ישוב, רומז ראובן לכך שהוא מוכן לקבל על עצמו את אותו העונש שקיבל יהודה על אחריותו להיעלמותו של אחיו.

דווקא בשל כישלוננו של יהודה, מבקש ראובן לשוב ולתפוס את מקומו הטבעי כבן הבכור, המנהל את העניינים – ומתוקף כך יש להטיל דווקא עליו את המשימה.

אמנם, יעקב מסרב לקשר בין אסונו של יהודה במיתת שני בניו, לאסונו שלו עם היעלמו של יוסף. הוא שולל את הבסיס להצעה, ולכן המצב נותר כשהיה.

ה. ראובן בכרי אתה

כעת, נבקש לעמוד על התנהלותו של ראובן, בהקשר הרחב. הפעם הראשונה בה אנו שומעים על יוזמה כלשהי של ראובן היא בצעד יוצא דופן נגד אביו:

"וַיְהִי בְשָׁנָה יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הַחַיִּל וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת בְּלֵהָ פִּילְגֶשֶׁת אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל פַּ וַיְהִי בְּנֵי יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר" (שם ל"ה, כ"ב)

המקרא לא מנמק את מעשהו, בעוד המפרשים סיפקו טעמים שונים. הנתון היחיד הנוסף בהקשר זה הינה תוכחתו של אביו בערוב ימיו, בה הוא מנציח את אכזבתו ממעשהו של בנו בכורו:

"רְאוּבֵן בְּכָרִי אֲתָהּ לַחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי... פָּחַז כַּמִּים אֵל תוֹתֵר כִּי עָלִית מִשְׁכַּבִּי אֲבִיךָ אֲזַ חֲלַלְתָּ יְצוּעֵי עֲלֵה" (שם מ"ט, ג'ד')

יוזמתו השנייה של ראובן היא זו שעסקנו בה, כשהוא מבקש להציל את יוסף מהתנכלותם של אחיו.

המשותף לשתי היוזמות הללו הוא שראובן פועל לבדו על דעת עצמו, וזו היא נקודת התורפה שלה בהצלתו של יוסף כפי שראינו. היבט נוסף של נקודה זו נוכל למצוא מעיון נוסף בניסוח הצעתו לאחיו:

וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו הֲנֵה בְּעַל הַחֲלָמוֹת הֲלָזָה בָּא: וַעֲתָה לָכֵן וְנַהַרְגֶהוּ וְנִשְׁלַחֵהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת... וַיִּשְׁמַע רְאוּבֵן וַיִּצְלַהוּ מִיָּדָם וַיֹּאמֶר לֹא נִכְנֹנֶנּוּ נַפְשׁ: וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם רְאוּבֵן אֵל תִּשְׁפְּכוּ דָם הַשְּׁלִיכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר הַזֶּה אֲשֶׁר בְּמִדְבָּר וַיֵּד אֵל תִּשְׁלַחוּ בּוֹ וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחִיו וַיִּפְשִׁטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת כְּתֹנֶתוֹ... וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלַכוּ אֹתוֹ הַבְּרָה... וַיִּשְׁבּוּ לְאָכַל לֶחֶם וַיִּשְׂאוּ עֵינֵיהֶם וַיִּרְאוּ וַהֲנֵה אֶרְצָת יִשְׁמַעְאֵלִים בָּאָה מִגְּלַעַד... וַיֹּאמֶר יְהוּדָה אֶל אָחִיו מֶה בָּעַצְמֵךְ כִּי נַהַרְגָה אֶת אָחִינוּ וְכִסִּינוּ אֶת דַּמּוֹ: לָכֵן וְנִמְכְּרֵנוּ לְיִשְׁמַעְאֵלִים וַיִּדְנוּ אֵל תְּהִי בּוֹ כִּי אָחִינוּ בְּשָׂרְנוּ הוּא וַיִּשְׁמַעוּ אָחִיו" (שם ל"ז, י"ט-כ"ז)

בקטע זה מובאות שלוש הצעות. ראשית מצוטטת הצעה אנונימית להרוג את יוסף, לאחריה הצעתו של ראובן להשליכו אל הבור, ולבסוף הצעתו של יהודה למכרו לישמעאלים, המתקבלת על לב שומעיה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציזן ולרב גד אלדד התשע"ח
 עורך: אורי יעקב בירן
 בית המדרש הווירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: www.vbm.etzion.org.il
 האתר באנגלית: http://www.vbm-torah.org
 משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il

4 במאמרנו הנ"ל (הערה 1), הרחבנו גם בדו שיח בין יהודה לאביו אודות ירידת בנימין מצרימה, ובאופן בו הצליח יהודה לשכנע את אביו לשלוח דווקא עמו את בנימין.